

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

da 140

BAD OCH BASTU

I föreliggande lista efterfrågas vad man på orten av gammalt känner till om bad och badning. För detta ämne närliggande frågor om personlig hygien samt om vissa medicinska metoder hänvisas till frågelistorna 9 (Renlighet) och M 120 (Rökning och därmed besläktade metoder i huskurerna).

När det gäller badstugor och bastubad, måste upptecknaren noggrant undersöka om badstugorna av gammalt hört hemma i socknen, och om de i så fall ha införts genom finsk påverkan, eller om de ursprungligen synas ha saknats. Om finska dialektbeteckningar finnas, böra de angivas. Tag reda på de bastur, som ännu finnas kvar, gör en enkel ritning och angiv ugnens och lavarnas plats!

1. Beteckning för bad i allmänhet: bad, lög?
2. Beteckning för att bada: bada, bada sig, löga, löga sig, löja sig, två sig?
3. Känner man andra betydelser av ordet bada? Ex.: steka sig i solen; brusa (om vattnet i en fors) etc.
4. Ha bad ansetts onödiga och hälsofarliga? Ex.: Om kroppen är frisk, håller han sig ren av sig själv.
5. Friluftsbad. Särskild beteckning för att bada friluftsbad? Ex.: gå i, vara i (har du varit i något än?), bada i öppet vatten, löga sig, simma (även om ej simkunnig)?
6. Beteckning för plats, där man brukar bada: badberg (brukar gå i från badberget), badsten, bad-hölj, badstrand, badställe, badvik, lögplats, lögställe?
7. Ansågs friluftsbad opassande för vuxna i allmänhet eller särskilt för kvinnor? Brukade gossar och flickor bada tillsammans, t.ex. tills de gått i skriftskolan? Upphörde männen att bada, när de gifte sig? Var det opassande, att man och hustru badade tillsammans?
8. Vid vilken tid på året började man bada friluftsbad? Särskild dag (Urbanus)? Ansågs bad farliga under viss tid av våren och sommaren, under vissa vindförhållanden? Ex.: Ej bada förrän vattnet blommat, ej bada i augusti; ej bada i nordanvind. Beteckning för sår och utslag, som ansågos uppstå genom bad vid olämplig tid (sjöklåda, sjöspricka, sjöfitta)? Beteckning för årets första friluftsbad (fli av sig vinterhamnen)?
9. Ansåg man, att vissa krämpor (illamående, hudutslag) förorsakades genom övernaturliga väsen i vattnet (sjörå, näcken, rådande)? Voro dessa väsen alltid farliga eller blott i vissa fall; (om den badande blev skräm, halkade, skrek, svor, förrättade naturbehov i vattnet)? Beteckning för att drabbas av krämpor i vattnet: bli krammad, råka för, råka för ont, råka ut, råka ut för ont,

råka uti, komma ut för ont? Beteckning för sår, som ansågos uppkomma.

10. Åtgärder för att skydda sig i vattnet? Skulle man först fukta huvud, bröst eller ben för att ej få ont i huvudet? Skulle man kasta eld (eldkol) i öppna sjön, sticka tälgkniven i vattnet, spotta och läsa formel (vilken)? Borde detta göras både före och efter badet? Var det farligt att spotta direkt i vattnet? Skulle man spotta på en sten, som kastades i vattnet eller på en träbit, som fick flyta omkring? Har man talat om att binda näcken (döva näcken) och lösa näcken före och efter badet? Skulle man kasta en sten lodrätt ner i vattnet, sticka stål i vattnet (en nådad kniv, en trollkniv), sticka stål i vassrör?

Läste man samtidigt en formel (vilken)? Skulle man förtära mat, (badbit, lögebit) innan man löste näcken?

11. Brukade man tävla om vem som först kom i kläderna efter badet? Beteckning för den som kom sist? Ex.: badandebytta, badfitta, lögefitta, eftersta lorten, mössfitta? Känner man till uttryck som: spotta för badfitta (Tvy, tvy badfitta)?

Om simning vid friluftsbad, se frågelistan 9, Renlighet!

12. Vilka särskilda lekar utfördes i samband med friluftsbad?

13. Beteckning för att det blev för kallt att bada friluftsbad på hästen? Ex.: kallsten kommer i vattnet. När skedde detta? Sade man t.ex., att Olle (29/7) kastade första kallsten?

Till vilka kalenderdagar voro kallstenarna i övrigt knutna. (Per 3/8, Bartolomeus 24/8)? Har vinterbadning förekommit?

14. Ha bad i vissa källor förekommit (heliga källor, trefaldighetskällor, nordrinnande källor?) Hur tillgingo dessa bad? Skulle de äga rum vid viss tidpunkt (Jfr nedan nr 25!)?

15. Varma bad. Särskild beteckning för varma bad och för att bada sådana? Ex.: renlighetsbad, bada, löga sig? Hur ofta förekommo sådana bad? Ex.: Vid veckohelger, (lördag), storhelger (jul och midsommar), ungdomshelger (mikaeli). Hade man särskilt badkar eller badade man i bykeskärl? Beteckning: badbalj, badbalja, badbunke, badbutt, badbälj, lögho? Beteckning för badvattnet: badvatten, lögvatten, tvagvatten? Betecknade lögvatten blott det späda barnets badvatten? Vid vilken tid på dagen brukade man bada (badtid)? Var ägde badet rum (inne i stugan, i bryggstugan, i bastun)?

16. Bar man upp sjövattnet till badet? Skedde detta för att spara på brunnsvatten eller för att det senare ansågs för hårt eller på annat sätt olämpligt? Hur skyddade man sig för ont, som kunde följa med vattnet in (lade eldkol, stål i vattnet)? Var värmdes vattnet? I kittel inne i stugan, i pannmur, murpanna, i sörpkittel? Värmdes man vatten genom att lägga heta stenar i baljan (jfr nedan nr 22!) Hur prövades vattnets värmegrad? Beteckning för att vattnet var lagom varmt (badvarmt)? Brukade husmodern sköta om badningen, och hur kallades hon (badkärning, baderska, badesa)? Vilka hjälpmedel förekommo (badborste, såpa, tvål)? Kokade man såpa och tvål hemma och hur tillgick detta? Använde man hemgjorda badtvagor?

Hur voro de beskaffade? Förekom avkyllning efter badet och hur tillgick denna? Fanns någon anordning för dusch?

17. Brukade hela hushållet bada i samma vatten? Skummade man av och spädde på vattnet i baljan i stället för att byta? I vilken ordning badade man? Ex: Husbonden först, sedan drängar och andra, sist husmodern? Förekom särskild förtäring efter badet (lögbulle, tvättesbulle, tvättessup)?

18. Julbad (jullög, jultvagning, jultvättning)? Vilken tid på julafton ägde badet rum? Satte man om morgonen på sig den sämsta skjortan (julbocken) och de sämsta kläderna i övrigt? Beteckning för att efter julbadet ta på sig rena kläder: skrämma julbocken? Satte man vissa växtämnen till julbadet (packat granris, torkade midsommarblommor /*Geranium sylvaticum*.) och varför skedde detta? Skulle badvattnet stå inne över juldagarna? Var skulle det slås ut? (Om julbad, se vidare frågelistan M 119:4!)

19. Fotbad (fotlöga)? Brukade man bada fotbad som renlighetsbad eller som medicinskt bad (jfr nedan nr 21)?

20. Medicinska bad. Vilka sjukdomar har man behandlat med medicinska bad? Vilka olika slag av sådana bad ha förekommit, och hur ha de betecknats? Ex.: blomsterbad, kryddbåd, höbad, myrbad? Beskriv hur de olika baden bereddades? Brukade man t.ex. till kryddbåd köpa kryddor (badkryddor) på apoteket, eller hämtade man själv växter ute i skog och mark? Vilka växter och växtdelar användes till de olika slags baden? Brukade man vid höbad koka lag på hö och samtidigt med badet gnida kroppen med höttappar, till myrbad bära in myrstackar i säckar och hålla i det heta badvattnet? Har man använt särskilda kurer av medicinska bad mot vissa sjukdomar, t.ex. äggvita, gikt?

21. Ha särskilda medicinska fotbad förekommit och mot vilka åkommor (mot olika slag av fotsår)? Har man berett sådana med aska (askbad), med humle (mot tandvärk), med salt?

22. Har man värmt vatten för fotbad och även andra bad genom att lägga glödgade stenar i vattnet, och har man tillskrivit sådana bad särskilt betydelse? Beteckningar: badstenar, brännstenar, stenvatten, stenbad? Skulle vissa föreskrifter iakttagas med avseende på stenarna? Hur många skulle de vara, och var skulle de vara hämtade (från jord, vatten och luft: från skogen, sjön och jorden)? Förekom särskild läsning vid användandet av stenarna och hur lydde denna? Brukade man tvätta sjuka kroppsdelar med stenvattnet?

24. Ha ångbad använts mot sjukdom? Hur bereddades ångbad? Fick den sjuke sätta sig på en bräda över en så med hett vatten och täcka över med ett täcke? Satte man sig över ett kärl med kokhett vatten (vid urinbesvär o. dyl.)? Har man i bastu, brygghus eller i annan byggnad haft särskilt ångskåp (med dusch) och hur var detta ångbad anordnat? Mot vilka sjukdomar användes det? Känner man till varifrån man fått idén till detta slag av ångbad? Känner man till brännvinsbad (bad i ångan från påtänd sprit) och hur var detta anordnat? Har man använt stenbad även som ångbad, t.ex. hållit en skadad lem i ånga från stenvattnet?

25. Har man anordnat kurer med olika slag av varmbad i samband med brunnsdrickning (i hälsokälla, trefoldighetskälla, surbrunn)? Beteckning för sådan enklare badinrättning (bading, badkur, badning)? Fanns särskilt badhus, badbetjäning (badare, badmästare, badkarl, badkärning)? Erlades avgift för vistelsen vid badinrättningen (badpengar)? Vilken badtid (säsong) var fastställd för badinrättningen? Har sådan badinrättning varit besökt blott av sockenborna eller av sjuka även från andra socknar?

26. Ha badstubad av gammalt förekommit i orten? Känner man till att badstugor uppförts och nyttjats av till orten inflyttade finnar? När upphörde man på orten att bada bastu? Minns man om bastubad regelbundet förekom på torsdag och lördag eller blott vid vissa tillfällen, t.ex. vid julen, kvällen före bevaringsutryckning eller som medicinsk badform?

27. Badstuga (basta, baste, bastu, pörte, fi. sauna)? Hade varje gård i byn av gammalt sin bastu eller ägdes denna av flera gårdar eller av byalaget gemensamt? Brukade i senare fallet bastun begagnas samtidigt av byborna men eldas i tur och ordning av varje matlag (elda bastun)? Voro byns bastu (och torkhus) uppförda på särskild för byn gemensam bastubacke (torkstugubacke)? Voro bastu, ria (d.v.s. torkhus för otröskad säd) och smedja byggda utanför gårdstomten för eldfarans skull? Skulle bastun helst vara belägen vid källa eller annat vattendrag för att man skulle kunna avkyla sig efter badet? Har man t.ex. under långvarigt skogsarbete fört med sig en bärbar bastu, (ett slags tältbastu)?

28. Känner man till, att hästar skulle slaktas bakom bastun? Uttryck som ange, att denna plats betraktats på särskilt sätt? Ex.: Han är lagom att ledas bakom bastun; baki bastun heller (jo pytt!)

29. Tak. Hur var bastuns tak konstruerat (nävertak med trod och takved, halmtak, torvtak, spåntak)? Fanns innertak? Hur var detta beskaffat? Var det brutet från kroppåsen eller platt och försett med jordlager ovanpå för eldfarans skull? Voro gavelpartierna öppna eller fyllda?

30. Golv. Hade man golv av jord, eller lades bastun så, att berggrunden blev golv (bastuberg, bastubrant)?

31. Svale, (bastusvale)? Bestod svalen blott av utskjutande tak över gaveln, av tak med två sidoväggar eller var den inbyggd? Beteckning i senare fallet: bastulider, bastuskjul? Beteckning för öppen svale på sidan av bastun, använd som upplagsplats för ved o. dyl.: bastuskott? Vartill användes bastusvalen vanligtvis?

32. Dörr. Var dörren placerad på mitten av gavelväggen eller åt ena sidan?

33. Ugn, (bastuugn, bastuäril, pörtsugn (fi. saunankiuas)? Hade man rökugn med gluggar i väggarna (och i taket) för rökens utsläppande eller ugn med rökgång och skorsten?

Var den byggd av natursten (flata hållar och större kullersten), av kilsten eller av slaggsten? Var den kallmurad eller bunden med

murbruk? Var den byggd av sten och tegel, s.k. ringugn med tre eller fyra tegelvalv (välvy) i teglets bredd och med natursten mellan valven? Eller var ugnen helt byggd av tegel (med enkelt eller dubbelt valv)? Var var ugnen placerad i bastun? Till höger eller till vänster vid framgaveln mot hörnet, mitt på golvet eller mitt på bakgaveln? Hur var ugnsröset anordnat? I en rund hög över ugnswalvet eller i en lådformig fördjupning på detta? Beteckning för ugnsröset: badstukappel, badstenar, rus? Hade ugnen eldfall (gruva, askgruva, askgrav)? Fanns särskild gnisthuv (kåpa, gnisterhuv)?

34. Lave (bastulave, lave, lage, pörtlage, pörtslave, 'fi. sau-nanlava)? Hur många lavar funnos i bastun? Har man skilt på storlave och lilllave, badlave och torklave (maltlave)? Hur voro lavarna placerade? Vilade de i upphuggna väggsprund? Hur steg man upp på laven? Med hjälp av pall (bastupall, fi. palli), med stockstege (stocktrappa), eller hade man fotbräda parallellt under laven?

35. Glugg (bastuglugg, bastuljor, ljor)? Hur många gluggar fanns det och hur voro de placerade? Stängdes gluggarna med skott, träpluggar eller stoppades de till med trasor (bastustopp, bastutapp, ljorstopp, pörtstrasa, klut)? Uttryck om sådan trasa: svart som en bastustopp? Brukade den användas vid behandling av vissa sjukdomar (rosstoppa) och hur tillgick detta?

36. Bänk (bastubänk, krack (fi. krekkja)? Fanns väggfast eller lös bänk (eller säte) och var hade den sin plats?

37. Balja (bastubalj, bastubutt)? Hade man särskilt kärl för tvagningen efter svettbadet och var brukade detta vara placerat?

38. Badkvast (badkost, fi. saunanvasta)? Varav tillverkades kvastarna? Sparades de från gång till gång? Hur uppmjukades de i så fall före användningen? Var förvarades de?

39. Ämbar? Hurudant ämbar hade man till avkylningsvattnet och var hade detta sin plats? Skopa (bastuskopa, fi. kauka)?

40. Beskriv hur ett bastubad tillgick med dess olika moment! Vem förde fram veden och hur skulle denna vara beskaffad (björkved, långved, bastuved)? Beteckning för damm och sot, som under eldningen lägger sig på åsar i bastun: bastudont? När stängde och öppnade man gluggarna? Hur avlägsnades den rök, som bildades i bastun (basturök, fi. saunansavu)? Brukade man hänga in skinnfällar och pälsar, när man började elda, för att ohyran skulle dödas (dövas)? Finnas särskilda uttryck härom? Beteckning för ångbildning i bastun: bastuånga, bastusvål (fi. löyli)? Beteckning för ånga, som bolmar omkring i bastun: bastuimma? Beteckning för avkyld ånga, som sätter sig kring väggarna: bastusvett? Beteckning för värmen i bastun: bastuvarme, bastuvarme? Ansåg man, att den första värmen var mindre hälsosam? Skulle därför tjänstfolket bada först, husbondfolket sist? Hur uppvärmdes tvagningsvattnet (i pannmur i bryggstugan, i ladugården eller med heta badstenar?) När lades dessa in i elden och hur togos de ut?

41. Brukade folk från andra gårdar eller byar komma för att

deltaga i bastubadet (badgäster)? Erlades någon avgift av de främmande? Var klädde man av sig (inne i stugan, i bastusvalen, i bastulidret)? Särskild hälsning, när man gick till och ifrån bastubadet (bastuhälsning)? Skulle man fukta huvud och bröst, innan man gick upp på laven? Beteckning för att slå vatten på ugnsröset (slå på)? Hade någon särskild person till uppgift att sköta om ångbildningen? Tävlade man om, vem som kunde uthärda den hetaste ångan (bastuhjälte, fi. saunankari)? Hur skyddade man sig för alltför het ånga?

Brukade gästerna risa varandra med badkvastarna eller skulle husmodern hjälpa till med risningen och med avtvättningen efter svettbadet (bastukäring)? Brukade man samtidigt med badet tvätta håret? Hur tillgick avkylningen? Sköljde sig badande med inburet kallt vatten, doppade sig i ett närliggande vattendrag, rullade sig i snön (om vintern) eller kylde man av sig i fria luften (om sommaren)? Förekom traktering i samband med badet (bastuöl, bastubulle, bastukaffe)? Brukade åderlåtning och koppning förekomma vid bastubad? Har det berättats, att fosterfördrivning ägt rum i bastun?

42. Utnyttjades värmen i bastuugnen till beredning av föda? Stekte man t.ex. kålrötter, rovor och kött i den heta askan?

43. Brukade ungdomarna använda bastun som sovplats (ligga på laven ligga sjå), när de samlades kvällen före gemensamt ottearbete (slå herrgårdsänga)? Anvisade man bastun till natthärbärge åt vägvandrare?

44. Ha bastubad särskilt förekommit på mökvällen (kvällen före bröllopet): bastuafton, bastugång, brudbastu? Var sådant bastubad anordnat med särskild traktering (badstugängsöl)?

45. Har man föreställt sig, att övernaturliga väsen haft tillhåll i bastun: bastugubbe, bastuhamn, bastukäring, basturå, pörtsrå, torkstugubbe? Var detta väsen farligt? Hade det särskild makt om julen? Finnas berättelser om att människor blivit tagna av basturået? Troddes fordom, att de döda togo julbad i bastun?

46. Känner man till uttrycket bli biten av bastuloppan och vad betyder detta? Andra hithörande uttryck? Ex.: Då solen skiner och det regnar, då tvättar sig bastukäringen; elda en bastu åt någon (ställa till förtret); vara i badstun (ha det besvärligt), basta (arbeta hårt), hårdbastad (som tål mycket).

47. Ha bastubad använts även som blott medicinska bad? Mot vilka sjukdomar? Voro dessa bad avvikande från andra bastubad och på vilket sätt?

48. Känner man till, när bastubyggnaderna började användas enbart som torkhus? Ha de uppförts för detta ändamål? Beteckningar: basta, baste, torkbaste, torkstuga, kölna, maltkölna, malttovra, malttorkhus? Beteckning för ugn i sådant torkhus: galt? Vad torkade man i torkhuset (malt, humle, lin, bär--- torka kersbär på pörtslaven)? Beskriv hur torkningen tillgick! Känner man ordet bad-ria och vad betecknar detta?

49. Har ordet bastu förekommit även vid beteckning av torkgrop

för lin i det fria (bastegrav)?

50. Har man på senare tider byggd särskilda bastur vilka använts endast som rökhus för rökning av matvaror (kött, fläsk, korv)? Hur är en sådan rökbastu anordnad?